

et celluy refrener; ce doyvent estre tes ars et ta science: impouser meurs de doulece pacience, tes subjects humbles (!) aymer . . . , et les superbes dompter et debeller." Így lesz az augustusi kor büszke öntudatának meghirdetéséből az 1500 körüli évek francia bel- és külpolitikai ambícióinak apologiája.

Még részletesebb tartalmi ismertetés mellőzésével is láthatjuk, hogy az egészen más történelmi-társadalmi körülmények közt létrejött francia Aeneis tanulságokkal szolgálhat a XVI. századi magyar irodalom kutatói számára is. Vergilius sok-sok francia megszólaltatójával szemben hivatkozunk most Huszti Péterünk regényes-szegényes Aeneis-ére (Aeneas herceg dolgai, 1582), vagy az alább (148 skk.) ismertetett iskolás Georgica-fordításra? Vagy Bornemisza Péternek jó félszázaddal későbbi (1558) Élektra-magyarítására? Ha valamit hiányolhatunk B. alapos munkájából, az a görög fordítások figyelmen kívül hagyása. A más geopolitikai klímában, hamarabb kivirágzó francia (kora)reneszánsz termékeként bemutatott első francia Aeneis igényes elemzése mindenképpen tanulságos a hazai reneszánsz- és Fortleben-kutatók számára is.

BORZSÁK ISTVÁN

RÉGI MAGYAR ISKOLAI GEORGICA-FORDÍTÁS. Közzéteszi Borzsák István és Kecskeméti Gábor. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 199. Budapest 1993, 159 lap.

Lugossy József debreceni könyvgyűjtő a múlt század közepén egy 1641-ben megjelent nyomtatvány „bőrfedelék”-ében tekintélyes mennyiségű, bár igen rongálódott papírlap-anyagot talált, mely a vergiliusi „Georgica” nagy részének magyar fordítását tartalmazta. Az Akadémiai Könyvtárnak ajánldozott anyagról a kutatás csak egy jó évszázaddal később vett tudomást, amikor Csapodi Csaba a Magyar Codexekben (Bp. 1973) leírást adott róla. Mészáros István elsősorban magyar oktatástörténeti jelentőségét méltatta, bemutatva a kézirat legfontosabb jellemzőit is (ItK. 1977); majd Borzsák István a szélesebb művelt közönség számára adott híradást a tudománytörténeti értékű kéziratról (Magyar Nemzet 1981. július 26.). Most pedig már Borzsák István és Kecskeméti Gábor jóvoltából örvendetes módon korszerű kiadásban áll a további kutatás rendelkezésére teljes anyaga.

Mielőtt a jeles kiadás egynemely vonatkozásához kissé részletesebb megjegyzéseimet hozzáfűzném, a kiadvány tartalmi vázát mutatom be.

A „Bevezetés” (5–18. lap) első részében Borzsák I. a kézirat általános tematikájáról, keletkezésének körülményeiről, feltételezhető idejéről és helyéről, iskolatörténeti szerepéről ad eligazítást, majd a latin szövegelmélet filológiai kérdéseit taglalja, végül a fordítás jellegéről, a Vergilius-szöveghez való viszonyáról, magyar nyelvi-nyelvjárási érdekességeiről nyújt képet. Megállapításait jól megválogatott példákkal alátámasztva, példás tömörséggel adja elő. A második részben Kecskeméti Gábor a szövegközlés gyakorlati tematikáját mutatja be, szólna a leíró kezek viszonyáról, a betoldások, javítások, hiányok kezelésmódjáról, a kétféle jegyzetanyag: a filológiai vonatkozású lapalji és a tárgyi vonatkozású kiadvány-végi jegyzetek jellegéről és funkciójáról. Útbaigazításai nemcsak hasznosak, hanem a közreadott fordítás rongálódásai és a kezek bonyolult viszonylatai miatt nélkülözhetetlenek is az olvasó-használó számára.

A 19–147. lapok a szövegközlést tartalmazzák. A *verso* oldalon a latin poéma verssorait találjuk, a *recto*n a megfelelő szövegű fordítást és a lapalji jegyzeteket. A magyar megfelelő az 1. és 2. éneket tekintve teljesnek mondható, leszámítva a kézirat jelentékenyen tönkrement állapota folytán olvashatatlan részeket. A két utolsó ének magyar fordításából a kézirati maradványok hézagainak megfelelően hiányzik a latin költemény III. 54–264., valamint a IV. 338–561. sorainak megfelelő rész. Ilyenformán — a közbeeső rongálódások, hiányok beszámításával is — a magyar fordítás az egészében 2183 soros latin megfelelőnek közel 90%-át tartalmazza.

A kiadványt a „Tárgyi jegyzetek” 10 lapos szövegrésze zárja Kecskeméti G. tollából, ahol is sok hasznos megjegyzést találhatunk a különlegesebb magyar szavak, nevek, kifejezések értelmezéseire, valamint ezeknek különösen a korabeli magyar szótári megfelelőikkel való egybevetésére vonatkozóan.

Az MTA kéziratárában alkalmam volt a kézirati hagyatékba való betekintésre. A kiadók nyomtatékosan utalnak ugyan a leletanyag rossz állapotára, a valóság azonban még az ő leírásukat is felülmúlja. A feltehetően már eredetileg sem a legjobb minőségű sárgult papírnak szinte minden lapja

szétmálló, elrongálódott állapotban van, a jelentékeny méretű leszakadásoknak, a tetemes nagyságú szünette lyukaknak rajtuk se szeri, se száma. Az egyes kezek írása meglehetősen apró betűs, gyakran egybefolyó, a tinta a rossz papíron sok helyen erősen megfakult. Ennek a szövegnek a kibetűzéséhez eleve is szinte hősies elszánás kellett. Túlságosan szerényen fogalmaz Borzsák, amikor a feladatról ezt mondja: „Annak idején nem túloztunk, amikor azt írtuk, hogy ez a korai magyar *Georgica* csak hosszas görnyedés (és szemrongálás) árán fedte fel titkait.” Mindezt azért emelem ki én is erős hangsúllyal, mert ha a kibetűzés olykor nem is járhatott teljes sikerrel, és ha itt-ott kétes olvasatok is becsúsztak a kiadásba, e helyzetet a kézirat hallatlanul rossz állapota bőven magyarázza.

A kézirati sajátosságok miatt a kiadók úgy döntöttek, hogy a latin megfelelőt nem a kézirat tartalmazta szöveg, hanem a filológiai mértékadó modern kiadások alapján közlik. Erre a Vergiliusz-szöveg provenienciájának bizonytalanságai, valamint a kézirat töredékessége és rongáltsága miatt bizonyára jó okuk is volt. Egyébként — mint láttam — az A) kéz latin veremléolata nem sokban tér el a kiadásban közölt szövegtől; így a fordítók munkáját aligha befolyásolhatta lényegesebb mértékben, hogy a kéziratilag hagyatékban található latin eredetit vették-e alapul (ami valószínűbb, még ha — Borzsák meglátásai szerint — más Vergiliusz-szövegváltozat is kezük ügyében lehetett).

A magyar fordítás közlésmódjának egynemely részletére alább még visszatérek. Most csak azt emelem ki, hogy a magyar nyelvi anyag feltehetően két, esetleg három személytől származhat, s ezek a kézirat eredetiben többé-kevésbé elkülönülnek: a B) kéz adja a *recto* oldal folyamatos, fő szövegét, a C) és D) vagy a *verso* latin, vagy a *recto* magyar sorai közé írja eléggé tetemes mennyiségű fordítási igazításait. A kiadók e hármasságot egységes szövegszerkezetbe olvasztották, lényegében olyan szempont szerint, hogy fő szöveggé mindhárom kéztől az eredeti latin versnek legjobban megfelelő, „legesiszoltabb” szövegváltozatot emelték. Ez a közlési mód kétségkívül jár azzal az előnnyel, hogy a kéziratban „szétesett” magyar szöveget kezelhetőbbé, folyamatosabbá, olvashatóbbá teszi, s a klasszikus filológia szokásainak és tudománytörténeti érdekeinek is így tesz jobban eleget. A magyar nyelvtörténeti szövegközlési gyakorlatban ez a mód szokatlan, ott az azonos kéztől származó, következésképpen azonos nyelviséget képviselő szövegfolyamatot nem szokás megbontani. Ennek ellenére a jelen kiadás szövegközlési módozatát a magyar nyelvtörténész szempontjából sincs okom kifogásolni, mégpedig két okból sem: egyfelől a kézirat különlegesen bonyolult, nagy tömegű beszúrási, igazítási, másféle szövegváltozatai egyéb közlési megoldások esetén is komoly nehézségeket okozhattak volna; másfelől a mostani kiadásnak a különféle jellegű szövegeket megkülönböztető jelzései és lapalji filológiai jegyzetei pontosan eligazítják a szövegváltozatokban tájékozódni akaró használót.

Azt viszont nagyon hiányolom, hogy a kiadvány nem adott legalább egy, *verso* és *recto* oldalt magába foglaló facsimilét. Ez nemcsak azzal a haszonnal járhatott volna, hogy az olvasó-használó jobban maga elé tudja idézni az eredeti kéziratot, illetőleg a kézirat és a kiadás különbségeit, hanem betekintést nyújthatott volna a kézirat állapotába oly szempontból is, ami a kiadók vele való küzdelmét érzékletesebbé tehetné.

Magának a fentmaradt kéziratnak a keletkezési idejét a XVII. század első felére lehet tenni. Ennek a négy kéz írásmódja, betűiknek duktusai nem mondanak ellent, egyéb nyelvi körülmények viszont ide utalnak. Mint Borzsák I. rámutat, a Calepinus-szótár frazeológiai megoldásaival szemben a magyar szövegrész szó- és kifejezés-magyarázatai Szenczi Molnár Dictionariumának megoldásait követik, a fordításnak tehát 1604 után kellett keletkeznie. Ez persze nem föltétlenül induló dátum, hiszen Molnár Albert szótára a század első felében még több, csekély változtatású új kiadást (1611., 1621. stb.) is megért, s a fordítók ezt is használhatták. És azzal is számolni kell — már Mészáros I. is jelzi —, hogy a kéziratnak nemcsak az A) kéztől származó latin része, ami magától értetődő, hanem magyar alapszövege is lehet már másolat, a B) kéz tehát nem föltétlenül maga az első, illetőleg először fordító. Ez esetben — tegyük hozzá — a C) kéznek a B) kezével azonosnak látszó írása, akár tőle hűen másolt korábbi szöveggel szemben is, már a másoló javításait, pótlásait tartalmazhatja, s a D) kéz még későbbi újtó is lehet. Borzsák észrevételezi, hogy az 1641-es évszám sem bizonyos *terminus post quem*, mivel a kézirat mai kötetablája, amelyből az ívek előkerültek, nem föltétlenül azonos azzal, ahonnan a könyvgyűjtő Lugossy annak idején kifejtette. Mindez azonban az eredeti szöveg keletkezése idejének meghatározását jelentékenyen nem módosíthatja, legföljebb a B)–C) kéznek esetleg, a D) kéznek (írásmódja alapján is) jobban elképzelhetően a XVII. század második felében való közreműködését engedheti meg.

Borzák I. szerint a fordító(k) nyelvi jellegzetessége(ik) alapján erdélyi származásúak lehetnek. Ezt a megállapítást a szöveg tüzetes nyelvjárástörténeti tanulmányozása alapján nemcsak teljes mértékben megerősíthetem, hanem alkalmasint tovább is finomíthatom. Hosszú volna itt felsorolni, de talán nem is szükséges azokat a nyelvi sajátosságokat, amelyek egyfelől „A magyar nyelvjárások atlasza” erdélyi anyagával, másfelől Szabó T. Attila „Erdélyi szótörténeti tárával” való egybevetés alapján szinte maximális biztossággal jelzik, hogy olyan erdélyi magyar nyelvjárási típusok, mint az észak-erdélyi—kalotaszegi, a mezőszegi, az udvarhelyi ő-ző székely kizárhatók a szöveg nyelviségéből, a fordítás nyelvi jegyei ellenben nagy mértékben azonosak az északi székely, közelebről a Marosszék nyugati felében beszélt székely nyelvjárástípusban használtakkal. Meg kell itt jegyezni, hogy a B), C) és D) kéz — akár egy, két vagy három személyt képvisel is, — lényegében azonos nyelvi-nyelvjárási jellegzetességeket mutat, e személyek azonos vidékről való származását jelzi.

Mindezek alapján eléggé valószínű, hogy az a nyelv, amely e Vergilius-fordításban előttünk áll, a marosvásárhelyi református iskolában, később kollégiumban divó nyelvhasználattal azonos, a magyar szöveget ennek a tanműhelynek a diákjai alkothatták. A fordítást olvasva az embernek az a benyomása támad, mintha a vásárhelyi születésű Böjthi Antal nyelvtanának (A' nemes magyar nyelv írásának, és szólásának tudománya. Marosvásárhely, 1794) a marosszéki székely nyelvjárást következetesen alkalmazó szabályai elevenednének itt az egykori beszélt nyelvhez viszonylag közel álló szövegigé.

A fordítóknak egyébként nem valamiféle irodalmi szintű alkotás s különösen nem verses műfaj létrehozása volt a céljuk, hanem a XVII–XVIII. század református iskoláztatásában kiemelt nyelvi praktikum fejlesztése. A feladat megadásával a tanítómesterek a diákok felkészítésében egyszerre kívánták szolgálni a klasszikus latinság minél behatóbb ismeretét és a magyar nyelvben való fogalmazási készség és szókinccsfejlesztés ügyét. Mint korábban Mészáros és e kiadás bevezetőjében Borzák is rámutatott, a tanárok nyilván nem véletlenül adták a tanulók kezébe éppen a Georgicát, hiszen e mű anyanyelvre áttevése kiválóan alkalmas volt mindenekelőtt a szakszókinccs magyarításának gyakorlására. E fordítási törekvésben már mintegy előre vetítődtek Apáczai Csere Jánosnak a Magyar Encyclopaediában megfogalmazott művelődés- és nyelvpolitikai elvei, melyek a hazai protestáns iskolákban oly nagy becsre tettek szert. A fordítók oly komolyan vették a terminológiai magyarítás követelményét, hogy még Vergilius tulajdonneveit is anyanyelven igyekeztek körülírni, visszaadni: *Anguis = kígyószabású csillagzat*, *Eumenides = pokolbeli furiák*, *Furiae = pokolbeli kínzó leányok*, *Faunus = erdei mohos ember* stb.

Az a magyar nyelv, amely a fordításban megjelenik, már csak alkotóinak sűrű javíthatásai, finomításai következtében is kétségkívül magán hordja a nyelvi-irodalmi tudatosság jeleit. Legfőbb értéke azonban — a magyar Vergilius-filológiát érintő tudománytörténeti jelentősége mellett — az a népi beszédizeteket bőven hordozó, a latin verset természetesen folyó magyar prózává elevenítő, színes nyelvezet, amely az egész szövegen végigkísérhető. Bár a sajátos terminológia tartalmi elemeit és ezek változatosságát természetesen a vergiliusi téma hívja elő, a magyar szöveg rendkívül bő, változatos szókinccsen szinte nem is érződik, hogy latin előzményekhez igazodik: az egykori székely mezőgazdasági szókinccslet hihetetlen gazdagságban, érdekes, ízes szóelemekben tárulkozik elének benne. Nem győzöm elegendő nyomtatékkal felhívni a magyar történeti stilisztika és történeti szókinccskutatás művelőinek figyelmét, s külön is a nyelvjárástörténészek érdekeltségére is appellálni, hogy mennyire érdemes volna e szöveget ilyen szempontokból mélyebben is tanulmányozni. Az a nemes szándékú és nem eredménytelen küzdelem, amelyet a fordítók a magyar frazeológia minél jobb megteremtéséért, az akkor a tudományokban használatos latin szakterminológia magyarításáért vívtak, behatóbb tudománytörténeti vagy akár pszicholingvisztikai szempontból való vizsgálatra sem lenne érdemtelen.

Az a becses magyar nyelvi anyag, melyet a kiadvány a további vizsgálódás számára közkinccsé tett, általában a maga eredeti nyelvi valóságában tárulkozik az olvasó elé. Ezen — külön kiemelendő pozitív vonásként — elsősorban azt értem, hogy a kiadók maximális hűségre és benne betűhűségre törekedve adták elő az anyagot. E tény a magyar nyelvtörténet részéről azért érdemel megkülönböztetett méltánylást és köszönetet, mert sajnos napjainkban is túltengenek nálunk az olyan nyelvileg, helyesírásilag átírt (többnyire rosszul átírt) történettudományi, irodalomtörténeti, néprajzi stb. jellegű kiadások, melyek nyelvtörténeti tanulmányozásra eleve alkalmatlanná teszik a különben nyelvileg is nagyértékű, nyelvészetiileg is jobb sorsra érdemes régi magyar szövegeket. Úgy látszik, a magyar

klasszikus filológia művelőinek — nyilván filológiai iskolázottságuk következtében — több érzékük van az ilyesmihez.

Egy-két dolgot azért e speciálisabb szövegkiadási vonatkozásban is meg kívánok kritikailag említeni. Mindenekelőtt azt, hogy a szövegűsítésre való dicséretes törekvés ellenére is a kiadvány magyar szövege a központozás tekintetében jórészt nem követi a kézirat megoldásait, hanem általában a mai magyar nyelvérzék, illetőleg írásszabályok szerint tagol. Pedig a hűség kívánalma itt sem valamiféle bogaras precizkedés, hiszen e hiány nagy mértékű akadályává válik a történeti szövegtani kutatásoknak, melyeknek éppen újabban jelentősen megnövekedett a szerepük. Ezen a hiányon sajnos az sem segít, legföljebb valamit enyhít, hogy a nagybetűk viszonylatában a kiadás pontosan igyekszik az eredeti íráskép visszaadására. Kisebb jelentőségű hiányosság, hogy a kiadás jelzés nélkül oldja fel a kézirat gyakori rövidítéseit, vagy hogy egyes magánhangzók gyakran speciális kézírásos ékezését (pl. *ö, ű*) mindig azonosan, illetőleg egyoldalúan feloldva (*o, u*) adja meg. Hogy csak egy-egy példával illusztráljam a problémát, a *ház* lehet locativusi mondathelyzetben is *házban* és *házba*, vagy a *tölle* is lehet *tölle*, nemcsak *tölle*, a *mű* is lehet *mű* 'mi' (sőt a székely nyelvjárásban az időben még valószínűen az is), nemcsak *mű* stb. A kézirat sztereotip megoldásainak feltűntetése, illetőleg meghagyása a kettős lehetőség problematikájára (ami nyelvjárástörténetileg igen fontos is lehet) figyelmeztethetne, az egyoldalú átírás ezt elmossa.

A kiadvány és a kézirat néhány lapjának egybevetésekor kétes, esetleg hibás olvasatot legföljebb egyet-kettőt találtam, ami ez esetben nem annyira kifogás, mint inkább dicséret, tekintve — mint előbb már szoltam róla — a kézirat egyenesen kriminális állapotát.

A *Georgica* legrégebb magyar prózai fordításával Borzák István és Kecskeméti Gábor komoly szolgálatot tett a magyar művelődés- és tudománytörténetnek általában, a magyar történeti nyelvészetnek különösen. A munka nyelvtudományi jelentősége maga is többértű: a kiadók komoly mennyiségű és jó nyelvi-nyelvjárási értékű régi magyar nyelvi anyagot mentettek meg a kéziratári szunnyadás állapotából; kitűnő filológiai készséggel oldották meg a publikálásnak itt többrendbelileg is nagyon nehéz feladatát; érdekes, sőt a magyar nyelvtörténet számára sem tanulság nélküli kísérletet mutattak be régi magyar nyelvi anyagok a klasszikus filológia szempontjai szerinti közreadására; kiadványuk többrendbeli nyelvtörténeti kutatás számára is további ösztönzést ad.

BENKŐ LORAND

R. O. A. M. LYNE: FURTHER VOICES IN VERGIL'S AENEID. Oxford 1987, vii + 252 l.

Már régóta tart a csendes háború a Vergilius-filológiában, amelyet nem csak a kirobbantó kérdés fontossága tesz izgalmassá, hanem a csatározások félreérthetetlen nemzeti jellege is. A második világháború utáni amerikai irodalomtörténészek nem voltak képesek belenyugodni abba, hogy a latinnyelvű irodalom talán legkomolyabb esztétikai értékeit hordozó alkotásában egy erősen korlátozó egyszemélyi hatalom iránti odaadó politikai állásfoglalást lássanak. A hatvanas évek elejétől kezdve egyre határozottabban foglalmazták meg véleményüket, miszerint az Aeneis utolsó három énekében Vergilius egyértelmű távolságtartással szemléli a főhős tetteit, s a mű végére a kezdeti pozitív, sztoikus mintaképből negatív szereplő válik, vagyis az Aeneis költője nem hogy nem hódoló gesztussal fordul a princeps felé, hanem egyenesen annak politikai és emberi kritikáját fogalmazza meg. Ezek a nézetek főként a német tudósok határozott elutasítását váltották ki.¹ A lassan megmerevedő frontok mindegyikén születtek figyelemreméltó teljesítmények. A tengeren túli nézeteket a legtöbb eredménnyel az ún. „pessimistic Harvard school” fogalmazta meg (R. W. Johnson megjelölése). Az iskolához tartozó A. Parry cikke: „The two voices of Vergil's Aeneid” (Arion, 1963) teremtette meg valamiféle kompromisszumos megoldás esélyeit, amikor megfogalmazta a „two voices theory”, azaz a kétszólamúság elméletének lényegét. A nézet követői kétféle „hangot” vélnék kihallani az Aeneisből: megkülönböztetnek „public voice”-ot, amely az események „hivatalos” bemutatásával szolgál, és „private voice”-ot, amely Vergilius saját véleményével kíséri az előbbit.

¹ Ismereteink szerint mindmáig az egyetlen német filológus, aki a negatív Aeneas-kép meggyőződéssel terjesztője: W. Suerbaum (ANRW 31/1) Vergils Aeneis, Bamberg 1981.